

УДК 811.161.2'282

Галина Гримашевич
(Житомир)

НОМІНАЦІЯ ЧОЛОВІЧОГО ПОЯСНОГО ОДЯГУ І ЙОГО ДЕТАЛЕЙ У ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОГО ТА ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

У статті проаналізовано назви чоловічих штанів та їх деталей, зафіксованих автором у говірках Середнього Полісся та українськими діалектологами в західнополіських говірках; визначено специфіку номінації цього різновиду чоловічого поясного одягу.

Ключові слова: номінація, лексема, Середнє Полісся, Західне Полісся, чоловічий поясний одяг.

Гримашевич Г. Номинация мужской поясной одежды и ее деталей в диалектах Среднего и Западного Полесья.

В статье проанализированы названия мужских штанов и их деталей, которые были зафиксированы автором в говорах Среднего Полесья и украинскими диалектологами в западнополесских говорах; определена специфика номинации этой разновидности мужской поясной одежды.

Ключевые слова: номинация, лексема, Среднее Полесье, Западное Полесье, мужская поясная одежда.

Grymashevich G. The nominations of the men's waist clothes and its components in the dialects of the Middle and Western Polissia.

The article analyses the names of the men's trousers and its details, which were fixed by author in the Middle Polissia and ukrainians dialectologists in the dialects of Western Polissia; determined the specific of the nomination this variety of the men's waist clothes.

Key words: nomination, lexem, middle polissia, western polissia, men's waist clothes.

Постановка наукової проблеми. Дослідження українського народного одягу – важливої складової частини матеріальної культури – певною мірою допомагає з'ясувати такі складні явища, як етногенез народу, етнічну історію, культурні зв'язки з іншими народами та етнічними групами тощо, оскільки в одязі взаємодіють матеріальна й духовна сфери. Як відомо, основні елементи українського одягу давні за походженням. Своєрідністю відзначається костюм Полісся, адже в цьому історико-етнографічному районі стійкіше збереглися архаїчні традиції як у видах одягу, та і в їх крої, й у використанні та функціонуванні.

Зважаючи на свою архаїчність та практичне застосування в повсякденному житті, традиційний народний одяг різних регіонів України здавна був у полі зору дослідників різних галузей науки. Першими на різноманітність форм одягу, способів його виготовлення, функціонування, використання елементів народного костюма в обрядовості та веденні домашнього господарства звернули увагу етнографи, серед яких варто назвати дослідження Я. Головацького [10], П. Чубинського [45], Хв. Вовка [7], Г. Маслової [24; 25], Д. Зеленіна [20], О. Воропая [9], К. Стамерова [40], Г. Стельмашук [41; 42; 43], Л. Молчанової [30] та ін. Номінація реалій на

© Галина ГРИМАШЕВИЧ

позначення народного одягу та взуття стала пізніше об'єктом лінгвістичних студій як із позиції діяхронії (праці Г. Войтів [8], Г. Миронової [27; 28; 29]), так і в плані синхронії (дослідження Ф. Бабія [4], Л. Пономар [34], Н. Пашкової [33], Н. Клименко [21] та ін.).

Об'єктом нашого дослідження є лексико-семантична група назв поясного чоловічого одягу та його деталей у говірках Середнього Полісся й суміжних територій і Західного Полісся. **Мета розвідки** – проаналізувати з позицій мотивації, деривації, етимології номени на позначення чоловічих штанів у досліджуваних середньополіських говірках за матеріалами, зібраними в 165 н.п. Середнього Полісся та суміжних територій, та за даними досліджень назв одягу Західного Полісся (монографія Л. Пономар), лексикографічних видань (словники Г. Аркушина), виявити паралелі та опозиції аналізованих назв, відзначити функціонування чоловічого поясного одягу в обрядовості та повсякденному житті поліщуків.

Як зауважує Л. Пономар, на території Західного Полісся традиційний одяг та його назви мають свої особливості [34, с. 5], хоча до складу традиційного чоловічого костюма і на Середньому, і на Західному Поліссі входили полотняні та вовняні штани.

Як засвідчив зібраний матеріал, чоловічий поясний одяг у досліджуваних середньополіських та суміжних говірках представлений різними видами штанів. За словами інформаторів, чоловічі штани розрізняли за кроєм (з очкурнею і без неї): *чолов'єч'їє штани в'їробл'ал'ї з л'ону і конопел' // вони' бул'ї прам'їє і з \ поїесом / в'єри' цв'єт / нос'їл'ї на в'чуре // (Пр.); чолов'їч'ї штани бул'ї шаро'вари і гал'їфе // утримувалис'а за допомогою поїаса або в'чюра // (Т.); шириною (вузькі й широкі): штани' бул'ї не д'уже ш'їрок'їє / бул'ї б'єлі'їє полотн'ани'їє готв'їлі'с з то'їстого плотного полотна // (З.); штани ў муж'їу бул'ї вуз'к'їє / \ гаш'ї / чорного цв'єту з волокна (З-Д.); чолов'єчи'їє штани' бул'ї широк'їє / вони' називали'с' шаравари' / їїх п'їдїазували' краткойу // (Ж.); бул'ї колїс' шаровари' / так'їє широчезні'їє штани' к'расного ц'в'єту або оранжєвого // вони заїїазували'с' шнуркам'ї / а поверх крайка од'ївалас' // а ў будн'єв'їє ден'чк'ї / то ў простї'їх чорнї'їх штан'ах ходїли' / а под нїз шче однї'їє од'євали' // обїє штаноў запраїлалїс' у сапо'ї / тому і пошїт'є ў тї'їх штан'ах було таке / донїзу завужане / гал'їфе називалос' // ран'ше почт'ї ўс'у одежу л'уде ткали' з л'ону на домашн'їх верстатах (Лт.); матеріалом виготовлення (полотняні й сукняні): чолов'єчи'їє штани' ткал'ї з л'ону або з конопел' // пудодн'їє портнї'їє бул'ї б'єлого цв'єту і роб'їл'їса з л'ону // в'єрхн'їє бул'ї ўс'ак'їх цв'єтоў і ш'їл'їса їак з конопл'аного полотна / так і л'н'аного // штани' нос'їл'ї доў'їє / н'є в'єл'м'ї вузк'їє // ш'їл'ї їїх у тр'ї полк'ї / калюшк'ї окремo // пос'єрад'їн'ї ўстаўл'ал'ї кл'їнок // роб'їл'ї зборк'ї на поїасн'їци' і пр'їш'ївал'ї поїас // на стану д'єржал'їса краткойу або д'єраўїанї'м колочком / цуркойу // (Лч.); колїс' чолов'їкиносїлї штани'їакийє називалїс' гал'їхвє // бол'шїнствo вони'булї чорного або сївого цв'єта // їїх шїлї з сукна // держалї їїх т'їки на празнїкї / на вїходу л'уди // (В.); призначенням (спїднї й верхнї): н'їжн'їє штани' бул'ї л'н'анї'їє / конопл'анї'їє / а в'єрхн'їє / шарс'т'анї'їє // н'їжн'їє б'єлі'їє / а в'єрхн'їє кра*

с`іл`і сукон:у`м`і і портни`м`і к`раскам`і // називалос штани` з кр`єсло / бо уш`івалос кр`єсло // кр`єсло / ц`е так`і кл`ін на сан`т`ім`етроу` д`ес`ет` / у`б`єли`їе / з б`єлого мат`ер`їалу / а у` чорни`їе / з чорного // д`ержал`їса / у` чолов`єкоу` д`ержал`їса поїес`н`їцоу` // прор`єзвал`і проразку / а з д`ерава так`е / йек` вуз`їк // називайец:а` цурка // да так`і пр`їгн`єт`вал`і // цурка така була йек` с`н`їчок / д`ес` пр`їбл`їзно штири` сант`ї`м`етри` // бо тогди` гузоу` н`є було // цурочку в`їражут / н`їточку пр`їу`їажут / і буу` так`і поїес` з цуркою // доу`жї`їна була така / йека кому тр`є (Лв.); чолов`їч`ї штани називалис`а шаровари / вони були дуже широк`ї / н`їд них од`а`зали н`їдштаники // (П.); сезоном носіння (зимові і штани для інших пір року): чолов`єч`їїе штани` пош`їти`їе із л`н`аного полотна з ш`їрок`їм`ї кр`єслам`ї / доу`жї`їна по`росту` чолов`єка / поїес` у` так`їх` штанах називау`са` вчуром // ти`їе штани` бул`ї л`єтн`їїе // а сукон:у`їе штани` ш`їл`їса з домотканого сукон:ого мат`ер`їалу і нос`їл`ї іїх` з`їмоу` / шоб` було т`єпло // (Лс.); способом виготовлення: муш`їнс`к`ї штани` були` р`азної` форми` / т`кани`їе // (Нв.); кольором: штани` були і сукон:у` / і шили з полотна / іїх` кр`асили чорноу` к`раскою / носили і б`їли / а саме у` жнива (Ч.) тощо.

За свідченням Л. Пономар, чоловічі штани на Західному Поліссі шили з домотканого полотна (білі або фарбовані, ткані у клітку) – літні, а з овечого домотканого сукна – зимові [34, с. 42]

Будь-які штани безвідносно до матеріалу виготовлення та сезону використання у всіх досліджуваних середньополіських говірках мають назву *штани* (фонет. вар. *штани*, *штан`ї*) (точну локалізацію, фонетичні варіанти та семантику аналізованих назв див.: [12, с. 36-37]). Ця ж лексема є основною в номінації досліджуваного одягу і на Західному Поліссі, де охоплює більшу частину говірок [34, с. 42]. Паралельно з *штани*, переважно в мовленні молодшого покоління, у середньополіських говірках відзначено функціонування лексеми *б`рук`ї*, яка є новішою, поширеною в білоруських та російських говірках [16, к. 930; 15 I, с. 133], звідки й запозичена українськими говірками; у слов`янські мови слово прийшло з н.-нім. *brōk* чи голл. *brock*; двн. *bruoh*, снн. *brōk* ‘штани’, яке походить з лат.-галльськ. *brāca* [46 I, с. 224; 49 I, с. 383].

Слово *штани* запозичене з тюркських мов [46 IV, с. 477], припускають також його зв`язок із *стєгно*: *остєг* ‘одяг’, *стєгать* ‘шити’ від давньої основи **stg* [47, с. 513].

У північно-західній частині західнополіських говірок, за спостереженнями Л. Пономар, досить часто вживаною є лексема *ногавиц`ї* (фонет. вар. *ногавиц`ї*, *нагавици*), яка в деяких говірках функціонує паралельно зі *штани*, хоча відома переважно із семантикою ‘полотняні штани’ [34, с. 42]. Фіксує цю назву і Г. Аркушин: *нагав`єц`ї*, *нагав`їци*, *нагав`їц`ї*, *нагав`їц`ї* ‘штани’ [3 I, с. 329], проте в середньополіських говірках зазначену лексему (*нагавиц`ї*, *ногавиц`ї*, *ноговиц`ї*, *ногав`їци*, *ногв`єци*, *ганавиц`ї*) відзначаємо спорадично із семантикою ‘будь-які штани’, ‘полотняні штани’, ‘штани з грубої домотканої вовни’, а також на позначення деяких різновидів взуття (‘шиті валянки’, ‘валянки’, ‘зимове взуття зі збитої вовни’). Аналізована лексема відзначена дослідниками в українських бойківських *ногавиц`ї*

[32 I, с. 494], закарпатських *ногавиц'і* 'штани' [35, с. 209], наддністрянських *ногавиц'і* [11, с. 162], гуцульських *ногавиц'і* 'штани' [14, с. 133], у білоруських говірках назви *ганавиці, ганавици* [17, 43, 16, к. 326], а також у польських [50, М. 526]. Це дозволило Л. Пономар зробити висновок, що ареал цієї лексеми в західній частині є, очевидно, продовженням польсько-білоруського ареалу [34, с. 42]. Назва мотивована місцем розташування реалії, пов'язана із праслов'янським **noga*, є суфіксальним дериватом.

Зрідка в досліджуваних середньополіських говірках зафіксовано назву *ґач'і*. Лексема *ґач'і* (фонет. вар. *ґач'і*) на позначення різних видів штанів відома в наддністрянських *ґачі* 'підштанці' [11, с. 570], *ґачі* 'т.с.' [11, с. 92, 218], *ґачі* 'чоловічі нижні штани, кальсони', 'старі штани' [48, с. 101], бойківських *ґачі, ґачі, ґачі* 'підштанки', 'штани з грубого полотна на літо' [32 I, с. 162], буковинських *ґачі* 'штани з грубого домашнього сукна', 'штани вузькі з домотканого білого сукна' [26, с. 71-72], *ґач'і, ґач'і* 'верхні чоловічі штани з сукна домашнього виробу' [36, с. 69], гуцульських *ґачі* 'штани (перев. з домотканого полотна або сукна)' [14, с. 44], карпатських *ґачі, ґачі* 'спідні штани', 'штани з полотна', 'штани з домотканого сукна', 'чоловічі штани з товстого домотканого сукна' та ін. [5 I, с. 172] говірках, а також у білоруських *ґачы* 'ноги' [44 I, с. 197], *ґачі* 'спідні і верхні штани', 'жіночі ретузи', 'повзунки' [37 I, с. 437] та російських говірках: *ґачи* 'ґачі, портки, штани, холоші', *ґачи* 'частина ноги від коліна до тазу', 'шаровари', 'брюки, портки, холоші', 'шнурок для підтримування штанів' [15 I, с. 346]. Назва відома в багатьох слов'янських мовах. Її виводять із псл. **gatia*, яке М. Фасмер називає тяжким словом [46 I, с. 108]. Українські етимологи зазначають, що остаточно етимологія цього слова не встановлена, найімовірнішим є його зв'язок із псл. **gatiti* 'прикривати' як про нижній одяг первісно типу пов'язки, що закривав певні частини тіла. Припускають можливість семантичного розвитку "назва частини тіла – назва одягу", але конкретні спроби пов'язання з певними частинами тіла мало переконливі [18 I, с. 483-484]. Беручи до уваги наведені вище значення лексеми *ґач'і*, а також те, що її використовують на позначення ніг людини, можна припустити, що в основі номінації лежить МО 'місце розташування'. Крім того, зауважимо, що в досліджуваних говірках вона відзначена спорадично, а широкий ареал займає в говорах південно-західного наріччя. Тому можна припустити, що на досліджувану територію ця назва потрапила саме з південно-західних говірок. Водночас зауважимо, що дослідники не фіксують цієї назви на території Західного Полісся.

Лексема *очкур'є* виникла, очевидно, унаслідок перенесення назви частини виробу на весь виріб, оскільки, як зазначено вище, на досліджуваній території були відомі штани з очкуром – шнурком, який втягували в пояс штанів, щоб їх підтримувати.

Сема 'полотняні штани' на досліджуваній середньополіській території представлена аналітичними назвами – атрибутивними словосполученнями, у яких прикметник указує на матеріал виготовлення виробу: *полотн'анийе штани', полотн'ани штани'*. Спорадично зафіксовані *портк'і, портк'і* < *порт* – з псл. **pъrtъ*; *порт'анк'і* < *портяний* (пор. західнополіське *порт'ани* 'виготовлений із льняних

ниток, з льняної тканини' [3 II, с. 75], які мотивовані матеріалом виготовлення виробу, *штани' на бчкур'і*, *штани до бчкурн'і*, мотивовані кроєм. У західнополіських говірках на позначення цього різновиду чоловічих штанів відзначено назву *порткі* 'спідні штани' [3 II, с. 75].

Сема 'сукняні чоловічі штани' лише в окремих середньополіських говірках представлена лексемами *ногав'іци'*, *холошн'і*, які утворені внаслідок перенесення назви частини одягу на виріб загалом; *сукон':ік'і*, мотивована матеріалом виготовлення. На всій території на позначення цієї реалії існують аналітичні назви – словосполучення *сукон':іє штани'*, *сукн'анийє штани*. У західнополіських говірках ця реалія має назву *брán':e* [3 I, с. 30]. Л. Пономар із семантикою 'вовняні штани' фіксує лексеми *брán'е* (*убрán'е*, *убрán'а*, *обрán'е*), зрідка – *сукон':ік* або *сукон':и штани'* [34, с. 42], зазначаючи, що назви зимових штанів *брán'е*, *убрán'е* мотивовані, очевидно, технікою ткання [34, с. 42], хоча можна припустити, що такі лексеми пов'язані з дієсловом *убиратися* 'одягатися'.

На досліджуваній території зафіксовано низку назв на позначення штанів, які відрізняються кроєм. Так, широкі сучасні штани в усіх говірках мають назву *кл'ош'і*, що походить із фр. *cloche* 'дзвін' [18 II, с. 472; 46 II, с. 249], яка відома в надгоринських говірках зі значенням 'чоловічі штани, які одягаються з туфлями' [4, с. 98]. Колишні широкі чоловічі штани на всій території мають назву *шаравари*, а в одній із говірок відзначено дериват *шарварки*: *але ран'ше носили штани уз'к'і і шаровари // уз'к'і штани були темного ц'в'ету / на них навипуск над'івали сорочку / а шаровари в осноўном були красного / син'ого / зеленого ц'в'ету / сорочку ў них запраўл'али ўсередину // модн'і були шаровари дуже широк'і / з великою матн'ойу / казали / шоб матн'а улиц'у мела* (Кр.). Слово через тюркське посередництво запозичене з іран. **šaravāra* 'штани', н.-перс. *Šalvār* 'т.с.' [46 IV, с. 410].

Сема 'вузькі чоловічі штани' в середньополіських говірках представлена переважно загальноновживаною лексемою *штани*, а також назвами *дудк'і*, *дудочк'і*, які, очевидно, утворені шляхом метафоричного перенесення за формою, за схожістю до назви музичного інструмента, спорадично відзначено *галáнци'і* (фонет. вар. *гáланци'*, *галанци'*). Лексема *галáнци'і* зафіксована в низці українських словників (див.: *галáнци'* 'вузькі штани' [38 I, с. 19], *талáнки* 'підштанники', *талáнци'* 'вузькі штани' [13 I, с. 346], *галáнци'* 'вузькі довгі штани' [6, с. 93], б.м. *галáнци'* 'штани вузькі, формою подібні до голландських' [26, с. 71]. Слово похідне від назви країни Голландія [18 I, с. 458; 46 I, с. 385].

Штани військового крою в досліджуваних говірках представлені назвами *гал'іфе* (фонет. вар. *гал'іхве*, *тал'іфе*, *гол'іфе*, *хал'іфе*, *гал'офе*, *гал'афе*). Назву *гал'іфе* реалія отримала від французького генерала Gallifet [46 I, с. 388]. В українську мову слово запозичене з російської [18 I, с. 46].

Сема 'теплі чоловічі штани на ваті' в середньополіських говірках представлена лексемами *ватн'ік'і* (фонет. вар. *ват'н'ік'і*, *ватн'іки*, *ватн'ак'і*, *ватн'ак'і*) < *ватний* < *вата*, *ват'анк'і* < *ватяний* < *вата*, у більшості говірок – описовими назвами: *ватн'іє штани*, *ватнийє штани*, *ватн'анийє штани*. Назви мотивовані матеріалом виготовлення.

На обстеженій території довгий час побутував різновид чоловічих штанів, які трималися на очкурі – шнуркові, який ушивали в пояс штанів, вузькому шкіряному або з рослинних волокон поясі, який втягували в обшивку (очкурню) широких штанів. Цей факт зумовив появу назв штанів з очкуром: *штани до бчкурн'ї*, *штани на бчкур'ї*, *штани на бчкур'є*, *очкур'є*, а також номенів на позначення самого мотузка: *бчкур*, *очкур*, *чкур*. Крім називання шнурка, який підтримував штани, лексема *очкур* у досліджуваних говірках відома на позначення різних видів поясів. У західнополіських говірках мотузка, якою затягували й зав'язували штани, представлена лексемою *гачкур* 'очкур' [3 I, с. 87], *учкур* та низкою її фонетичних варіантів, а також назвами *мотуз*, *мотузок*, *шнурочок* [34, с. 42]. Наявність слова *очкур* у середньополіських говірках фіксують словники: *очкур* 'вишитий вузенький комір у сорочці' [22, с. 147], *учкур* 'комір спідньої чоловічої сорочки' [22, с. 221]. Слово *учкур* запозичено з крим.-татар., тур. *ıçkur* 'ремінь, шнурок, який підтримує штани', чагат. *içkur* 'т.с.' [46 IV, с. 180]. Щодо назви *мотузок* варто зазначити, що в середньополіських говірках лексема *мотузок* (*мотузка*) > *мотуз* та її дериват *мотузок* відома із семантикою 'мотузок, яким утримується на стані фартух чи спідниця', 'вервечка в постолах, яка тримає на нозі постіл та онучу'. Слово сягає псл. **motovozь* 'мотуз' [18, III, 524]. Назва *шнурочок* на Середньому Поліссі є демі-нотивом від *шнурок* 'мотузка, якою зашнуровують взуття'.

Сема 'холоша, штанина, одна половина штанів' на всій досліджуваній середньополіській території представлена лексемами *калоша* (фонет. вар. *колоша*, *холоша*, *халоша*), *колошва*, *калошва* < *колоша*, зрідка *калошвина* < *калошва*. Західнополіський ареал на позначення цієї реалії представляє назви *колошва* (*кол'ошва*, *колоша*, *кул'ошва*, *колошин'а*, *колешин'а*, *кулехва*, *колешва*) та *клешин'а* [34, с. 42], *калоша* [3 I, с. 206], *гул'інка* [3 I, с. 112], *нагавка*, *наг'ука* [3 I, с. 329], останні з яких мотивовані місцем розташування. Назва *колоша* відома в інших говірках, зокрема східнополіських *колоша* 'штанина' [19, с. 24], закарпатських *холошнїя* 'одна штанина штанів із грубого домотканого сукна' [35, с. 404], у білоруських *колошва*, *колоша* 'штанина' [17, с. 96, 39, 293], пор. також у наддністрянських говірках *холошні* 'штани (перев. вовняні)' [48, с. 267], у гуцульських *холошні* 'чоловічі штани з домотканого сукна різного кольору' [14, с. 202], у буковинських *холошні* 'штани із саморобного сукна' [36, с. 614], у закарпатських *холошні* 'штани з грубого домотканого сукна' [35, с. 404]. Слово *холоша* вважають давнім запозиченням із романських мов [18 II, с. 524]. Білоруські етимологи припускають, що було відоме псл. локальне утворення **kolsъnja* [49 IV, с. 193-194]. Інші лексеми мотивовані місцем розташування реалії чи призначенням покривати певну частину людського тіла.

Сема 'передній розріз у штанах' на всій досліджуваній території представлена лексемами *ш'ір'ін'ка* (фонет. вар. *ши'ринка*, *ш'ірен'ка*, *ши'рен'ка*, *ш'іренка*, *ши'рен'ка*, *ше'ренка*, *ше'ренка*, *ши'ронка*), *ш'ірен'а*, спорадично відзначено *роспорка*, *роспорка* (фонет. вар. *роз'порка*), *роспорех* (фонет. вар. *роспор'ех*), у говірках Овруцького, Олевського, Малинського районів Житомирської області – *кр'єсло* (фонет. вар. *кр'єсло*). На позначення цієї реалії лексема *шир'інка* поширена в усіх правобережнополіських говірках [31, с. 119-120], у середньополіських і східнополіських:

шарінка, ширінка [22, с. 234; 23, с. 70]. У західнополіських говірках цю частину чоловічих штанів іменують *пáзуха*, зменш. *пáзушка* [3 II, с. 22], *рóспорка, роспóрка* [1, с. 113; 3 II, с. 128], *вурóнка* [3 I, с. 80], *вэйманка* [3 I, с. 47] (остання назва є віддієслівним дериватом, мотивована призначенням). Назва *ширінка*, як зазначають етимологи, пов'язана зі словом *широкий* [46 IV, с. 441], *ширина*, яке мало первісне значення 'полотнище на всю ширину' [47, с. 507], мотивована призначенням, оскільки така деталь мала розширювати певну частину штанів.

Лексема *крэсло* в поліських говірках відома переважно зі значенням 'частина штанів, де сходяться холоші, матня' [22, с. 106], походить із псл. **krěslo / kreslo* 'сидіння із спинкою', пов'язане з псл. **krosno*, можливо, зводиться до іє. **kret / kert* 'крутити', 'в'язати' [18 III, с. 98]. Білоруські етимологи, зважаючи на *-slo*, припускають наявність псл. **kresiti, kresati* 'ткати' [49 V, с. 40]. У західнополіських говірках на позначення цієї реалії відзначено деривати *крисл'ánка, крис'л'ánка* 'матня в штанях' [1, с. 105], лексему *матн'á* 'частина штанів, де сходяться холоші' [3I, с. 307].

Лексема *роспорка* (<*розпороти*) мотивована способом виготовлення, пов'язана зі словом *пороти* < з псл. **porti, porj* [46 III, с. 332]. Така ж за походженням лексема *роспорех*, хоча можна припустити, що вона пов'язана з *проріха*, яке не має загальноприйнятої етимології і вважається похідним від *проредь* [47, с. 369] чи *різати* [46 III, с. 376-377].

Як бачимо, серед назв чоловічих штанів та їх деталей переважає питома слов'янська лексика; лексеми мотивовані матеріалом виготовлення (*порткі, су\кон':ік'і, ватн'ік'і* та ін.); місцем розташування (*ногавиц'і, вач'і* та ін.); призначенням (*шир'ін'ка, вэйманка*), способом виготовлення (*роспорка*); особливостями крою (*штани на вчкур'і, кл'ош'і* та ін.); територіальними ознаками (*галаниц'і*). Серед запозичень виділяємо тюркізми (*штани, шаровари*); романізми (*холоша* (хоча є версія, що це слов'янське слово), серед яких відомі запозичення з французької мови (*кл'ош, гал'іфе*), германізми (*бр'уки*).

Досліджуючи номінацію одягу та взуття Середнього Полісся, ми паралельно збирали етнографічний та етнолінгвістичний матеріал про певний різновид одягу, зокрема й про штани. Так, інформатори зазначають, що малі хлопчики штанів не мали, ходили лише в сорочці довжиною до колін, і тільки в певному віці їм уже шили штани: *штани ўд`агали хлопц`і парубки / менш`і ходили без штан`іў // коли хлопц`і ўд`агали штани / то це означало / шо вони мужн`іли* (НБ.), *колис` хлопц`і ходили без штаноў // а це ўже йак жеңиц`а маў / т`іл`ки тод`і накладаў штани* (ВЯ.). Як засвідчив зібраний матеріал, про такий різновид поясного одягу зафіксовано найменше повір'їв, зі штанами майже не пов'язано ніяких магічних дій, їх досить рідко використовують у веденні домашнього господарства, у відправленні обрядів, у звичаях поліщуків, на відміну від інших видів одягу (напр., головних уборів, сорочки, верхнього хутряного одягу, взуття). Крім того, у зафіксованому матеріалі використовують тільки назву *штани*. Усе ж у деяких говірках інформатори згадали використання штанів у певних магічних діях, зокрема, щоб привернути до себе коханого: *у вчкур заш`івал`і ўс`ак`ііе пр`іробк`і / шоб л`уб`іў д`еўку*

ч'ї жонку хлоп'єц ч'ї чолов'єк // (Лс.), щоб уберегти чоловіка від пиятики та чужих жінок: *йакшо чолов'їк пиу / то ж'їнка брала в'їл'є / давала йому йоґо тит'ї б'ї рала йоґо штани / прот'агувала од голови до ног і шептала заклинан'є // йакшо чолов'їк гул'ау / то ж'їнка ушивала йому у калошу червону хустинку / шоб не ходиу до чужих жонок / проказувала слова / не пиї / не гул'аї / штани бережи* (Пл.), як обереги від злих очей для дітей: *д'єдов'їє штани і баб'їну сорочку клал'ї мат'єрк'ї своїм д'єт'ам у колиску п'їд пост'єл' / шоб д'єт'ї добре спал'ї і н'є бо'їал'їса паґаних очей // (Лч.), йакшо дитина бо'їалас'а паґаних очей / то йїї обти'ї рали штан'їми / шоб хот'їм дитина не плакала уноч'ї* (Ст.), для вагітних жінок: *колис' дауно казали / шо йакшо беремена ж'їнка буде носит' чолов'їч'ї штани / то це нейї уберєже од зла* (Кр.), зокрема й для полегшення пологів: *на лєк'ї \ роди / коли ваґ'їтна ж'їнка уходить' у к'їмнату / ує'ї двер'ї в'їдкривайуц'а / і на пороз'ї кладут' чолов'їч'ї штани / через йак'ї ц'а ж'їнка повин'а переступити* (Г.), для людей і домашніх тварин: *йак на л'уд'їн'ї ч'ї на худоб'їн'ї пр'їстрєк' або п'їлаче д'їт'а / то перєт'аґвайут тр'ї рази штанам'ї // (Пр.) чи тїльки для худоби: хто наворочи'т' корову / то корову перєт'аґували' мушч'їнс'к'їм'ї штанам'ї // (Нв.); штани використовували / коли курова неспок'їйна / билас'а // брали штани і перєт'аґували ними курову в'їд гулови до хвоста / шоб з'н'ати уроки // (Я.), прот'аґал'ї штани' под ноґам'ї і нузом у коров'ї / кози' / коб'їли' од зурка* (Ств.), а також при випіканні хліба: *коли парили к'вашу / то накривали штанами / шоб була добра* (Г.).

Л. Пономар зауважує, що на території Західного Полісся штани використовували в родильному обряді: після народження дівчинку загортали чоловічими штанами, щоб хлопці любили, а хлопчика – спідницею, щоб любили дівчата [34, с. 43], а також у весільній обрядовості: чоловічими штанами обтиралися коровайниці, коли пекли коровай [34, с. 8].

Деякі з повір'їв, на нашу думку, не мають під собою підстави і свідчать, найімовірніше, про негативне ставлення самих інформаторів жіночої статі старшого віку до молодих жінок і дівчат, які носять штани: *д'їу'ната повин'ї ходит' у сп'їд'ниц'ах / а не у штанах / бо це гр'їх // (НБ.), ж'їнкам заборон'алос'а од'аґати штани / бо то / в'їд нечистого така мода* (Б-Б.) Крім того, деякі повір'я, пов'язані зі штанами, мають гумористичний відтінок: *чолов'їч'ї штани використовували на \ д'ївич вечор'ї // коли на д'ївич веч'їр випадково заходиу хлопєц' або чолов'їк / д'їу'чата рвали йому штани або в'їдривали в'їд них шматочок* (Т.), *хлопц'ам і чолов'їкам не мона було їти дов'їдуватис' до пород'їл'ї / бо ук'радут' штани* (Крс.). Зазначмо, що в більшості обстежених говірок існує повір'я про те, що якщо одягнеш будь-який предмет одягу навиворіт (здебільшого хустку, сорочку, спідницю), то будеш битий. Про штани таке відзначено лише в одній говірці: *йакшо од'аґнути штани навивор'їт / будєш бити* / (Т.).

Г. Аркушин фіксує використання назви *штани* у дражнилках: *Іван-барабан на куні катавс'а – р'їки-ноґи пулумав, бис штан'їв зуставс'а* [2, с. 138].

У деяких середньополіських говірках записано прислів'я, приказки, приповідки про штани, а також пісню: *хто ран'ше устау / той штани склау // без штан'їу*

/ /а ў шапц і // м'ін айло без штаһ іў ходит` (Пн.); м'ен айло без штаһоў ходи'т // хто часто м'ен айе / теї без штаһоў ган айе // (Пл.); ої / гоп штаһи / шаравари / кушован і у кийев і на базар і // ут аў пан ка по штаһ ах // һате і мойі штаһи ў жлукту // ті ж штаһи / та навад будз ом // у кн аз а хеўр аз а / а у нас вчкур // ої чумак дочумакуваўс а / штаһ іў неһа / вчкур об ірваўс а // шаровари син і / а шче дома двоје ў скрин і (С.); һар ен ў доску / штаһи ў полоску (Б.); хто һерши ўстаў / теї штаһи склаў (Чер.);

ої гоп / штаһи лоп / калюши д`ерав і /
за те меһе д`еўк і л`уб л`ат / шо йа кучерав`иї //
ої гоп / штаһи лоп / сорочка д`ер`ец:а /
хто не ўм`еїе танцоват і / хаї і не бер`ец:а //
ў м`ене штаһ і дубов`иїе / а калюши в`ербов`иїе /
да вчкур з лободи / ої набраўса я б`еди // (К.).

Висновок. Лексико-семантична група назв чоловічого поясного одягу в говірках Середнього та Західного Полісся представлена значною кількістю номенів на позначення чоловічих штанів, які переважно диференційовані за такими ДО: "виготовлені з полотна" / "виготовлені з сукна (вовни)", "наявність пояса" / "наявність очкура", "зимові штани" / "літні штани" тощо. Переважна більшість проаналізованих лексем функціонує і в середньополіських, і в західнополіських говірках, хоча має відмінності переважно на фонетичному рівні, що зумовлено фонетичними особливостями середньополіського та західнополіського діалектів, зрідка – на граматичному та словотвірному рівнях. Водночас відзначаємо спільні риси як у способі виготовлення, використання, так і у функціонуванні цього різновиду чоловічого одягу в обрядовості поліщуків, зокрема у весільному та родильному обрядах.

Список скорочень назв населених пунктів

- Б. – с. Биківка Романівського району Житомирської області;
- Б-Б. – с. Будо-Бобриця Ємільчинського району Житомирської області;
- В. – с. Вірівка Ємільчинського району Житомирської області;
- ВЯ. – с. Великий Яблунець Ємільчинського району Житомирської області;
- Г. – с. Горопаї Любарського району Житомирської області;
- Ж. – с. Жовтневе Лугинського району Житомирської області;
- З. – с. Заріччя Овруцького району Житомирської області;
- З-Д. – с. Забаро-Давидівка Ємільчинського району Житомирської області;
- К. – с. Комсомольське Олевського району Житомирської області;
- Кр. – с. Краснопірка Радомишльського району Житомирської області;
- Крс. – с. Красносілка Чуднівського району Житомирської області;
- Л. – с. Літки Лугинського району Житомирської області;
- Лв. – с. Левковичі Овруцького району Житомирської області;
- Лс. – с. Листвин Овруцького району Житомирської області;
- Лч. – с. Лучанки Овруцького району Житомирської області;
- НБ. – смт. Нова Борова Володарсько-Волинського району Житомирської області;
- Нв. – с. Новаки Коростенського району Житомирської області;
- П. – с. Поромівка Володарсько-Волинського району Житомирської області;
- Пл. – с. Поліське Коростенського району Житомирської області;

II. Західнополісько-інодіалектні паралелі

- Пн. – с. Панасівна Любарського району Житомирської області;
Пр. – с. Прибитки Овруцького району Житомирської області;
С. – с. Суємці Баранівського району Житомирської області;
Ст. – с. Ситисько Баранівського району Житомирської області;
Ств. – с. Стовпинка Олевського району Житомирської області;
Т. – с. Троковичі Черняхівського району Житомирської області;
Ч. – с. Червонопрапорне Баранівського району Житомирської області;
Чер. – с. Черевки Овруцького району Житомирської області;
Я. – с. Ясногород Романівського району Житомирської області.

Література:

1. Аркушин Г. Силенська гуторка. Топоніміка, мова, люди / Г. Аркушин. – Мельбурн : Спадщина, 1994. – 190 с.
2. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав : Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркушин. – Люблін; Луцьк, 2003. – 177 с.
3. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.
4. Бабий Ф. И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов) : дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.02.02 „Украинский язык" / Ф. И. Бабий. – Ужгород, 1985. – 228 с.
5. Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М., Клепикова Г. П., Попова Т. В., Усачева В. В. Карпатский диалектологический атлас : в 2-х ч. – М., 1967.
6. Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966. – 422 с.
7. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 335 с.
8. Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV – XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Українська мова". – Л., 1995. – 24 с.
9. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / О. Воропай. – Т. 1–2. – К., 1991.
10. Головацкій Я. О народной одежде и убранстве Русиновъ или Русскихъ в Галичине и северо-восточной Венгрии / Я. Головацкій. – СПб, 1877. – 85 с.
11. Горбач О. Зібрані статті / О. Горбач. – Мюнхен, 1993. – 5. Діалектологія. – 661 с.
12. Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. Гримашевич. – Житомир, 2002. – 184 с.
13. Грінченко Б. Д. Словарь украинского языка. – Т. 1–4. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958–1959.
14. Гуцульські говірки : Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.
15. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. – СПб4 М. : Издание т-ва М. О. Вольф, 1912.
16. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мн. : Выд-ва АН БССР, 1963. – 346 карт.
17. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мн. : Навука і тэхніка, 1882. – 432 с.
18. Етимологічний словник української мови / за ред. О. С. Мельничука : в 7 т. – Т. 1–5. – К., 1982–2002.
19. Зайченко В. Народне вбрання Чернігівщини кінця XVIII – середини XIX ст. / В. Зай-

ченко // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 3. – С. 18–27.

20. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 504 с.

21. Клименко Н. Б. Дублетно-синонімічні назви фартуха в східностепових говірках / Н. Б. Клименко // Восточноукраинский лингвистический сборник, 2000. – Вып. 6. – С. 225–230.

22. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

23. Лисенко П. С. Словник Середнього і Східного Полісся / П. С. Лисенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.

24. Маслова Г. С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. / Г. С. Маслова. – М. : Наука, 1984. – 215 с.

25. Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. / Г. С. Маслова // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 543–757.

26. Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник / К. Матейко. – К., 1996. – 195 с.

27. Миронова Г. М. Загальні назви одягу в давньоруській мові / Г. М. Миронова // Мовознавство. – 1977. – № 2. – С. 50–59.

28. Миронова Г. М. Назви верхнього одягу в давньоруській мові / Г. М. Миронова // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 77–86.

29. Миронова Г. М. Назви конкретних видів одягу у пам'ятках давньоруської мови / Г. М. Миронова // Українське мовознавство. Респ. міжвід. наук. зб. – К., 1978. – № 6. – С. 107–117.

30. Молчанова Л. Н., Стельмашук Г. Г. Одежда / Л. Н. Молчанова, Г. Г. Стельмашук // Полесье. Материальная культура. – К., 1988. – С. 334–364.

31. Никончук М. В. Назви одягу і взуття правобережного Полісся / М. В. Никончук. – Житомир, 1998. – 230 с.

32. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2-х ч. / М. Й. Онишкевич. – К., 1984.

33. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Н. І. Пашкова. – К., 2000. – 19 с.

34. Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся / Л. Г. Пономар. – К., 1997. – 182 с.

35. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

36. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

37. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. – Т. 1–5. – Мн. : Навука і тэхніка, 1979–1986.

38. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

39. Соколовская А. С. Полесские названия одежды и обуви / А. С. Соколовская // Лексика Полесья : Материалы и исследования. – М. : Наука, 1968. – С. 281–319.

40. Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів : у 2-х ч. / К. К. Стамеров. – К., 1978.

41. Стельмашук Г. Г. Магія народного одягу / Г. Г. Стельмашук // Жовтень. – 1982. – № 10. – С. 99.

42. Стельмашук Г. Г. Поліські жіночі головні убори (к. XIX – поч. XX ст.) / Г. Г. Стельмашук // Нар. творчість та етнографія. – 1982. – № 4. – С. 53–56.

43. Стельмашук Г. Г. Традиційний одяг Житомирщини / Г. Г. Стельмашук // Нар. творчість та етнографія. – 1980. – № 6. – С. 77–82.
44. Тураўскі слоўнік / склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін. – Мн. : Навука і тэхніка, 1982–1987. – Т. 1–5.
45. Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. – К., 1995. – Кн. 1. – 222 с.; Кн. 2. – 223 с.
46. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
47. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М. : Просвещение, 1975. – 644 с.
48. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія "Діалектологічна скриня"). – 288 с.
49. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. В. У. Мартынава. – Мн. : Навука і тэхніка, 1978–1990. – Т. 1–6.
50. Atlas gwar bojkowskich / pod kier. J. Riegera. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980–1986. – Т. I–VI.